

Byggnadsinventering i Uppland

GÖRAN HEDLUND och BIRGITTA SVENSSON

Byggnadsinventering har blivit en alltmer väsentlig uppgift för kulturminnesvården och det har blivit allt vanligare att landsantikvarier, läns museer och kommuners kulturnämnder initierat inventeringar.

Vården av befintlig bebyggelse, i staden och på landsbygden, har hitintills inte fått den roll i samhällsplaneringen, som den borde ha. För att den skall få det krävs, som ett första steg, att bebyggelsehistoriska undersökningar utförs. Dessa undersökningar måste sedan integreras i planeringsarbetet och jämföras med de övriga utredningar, som brukar ingå i planeringen.

Målsättningen kan vara att antingen få till stånd en registrering av det totala byggnadsbeståndet, eller att enbart inventera sådan bebyggelse som är särskilt värdefull ur speciella aspekter, till exempel konsthistoriska.

För att byggnadsinventeringar skall få betydelse för samhällsplaneringen måste de vara allsidiga och övergripande. De bör, förutom rent byggnadshistoriska aspekter, även spegla ekonomiska, tekniska, näringsmässiga, och geografiska förhållanden, vilka sammanfattas och integreras i en analyserande helhetsbeskrivning. Byggnadsinventeringarna måste ge en helhetsbild av utvecklingen och av samspelet mellan bebyggelse, befolkning och näringsliv.

Under november och december månad 1974 utförde vi en byggnadsinventering åt Upplandsmuseet.

Undersökningsområdet finns i den fysiska riksplaneringen medtaget som ett objekt av riksintresse. Det är beläget cirka 60 kilometer nordost om Uppsala, i Östhammars kommun.

Inventeringen omfattade områdets totala byggnadsbestånd. Genom intervjuer och samtal med den lokala befolkningen insamlades en mängd etnologiska data, i avsikt att bredda och fördjupa undersökningen. För varje fastighet upprättades en blankett med uppgifter om

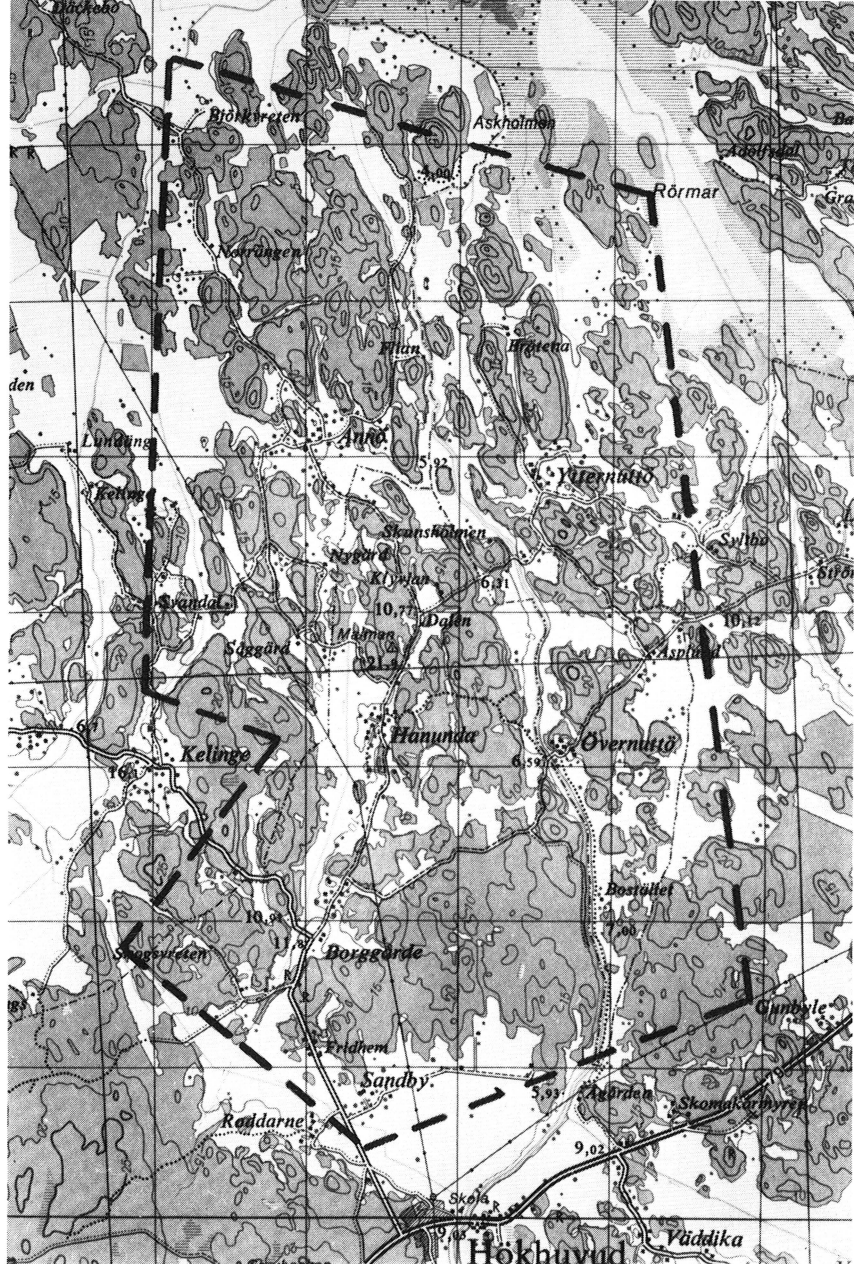

Bild. 1. Karta över inventeringsområdet, som omfattar delar av Hökhuvud, Valö och Börstil socknar i nordöstra Uppland. Den streckade linjen anger gränsen för området. Särtryck ur topografiska kartan från Statens lantmäterverk. Publiceringstillstånd nr 975, Liber Kartor, Stockholm. Godkänd ur sekretessynpunkt för spridning. Statens lantmäterverk 1975-01-29.

Bild 2. Hela det inventerade området sammanbinds av ett rikt förgrenat vägsystem. Bilden visar en trevägskorsning med vägarna till gårdarna Såggård, Svandal och Nygård, vilka utskiftades från Annö by i Valö socken vid 1800-talets mitt.

byggnadernas ålder, stommaterial, färg, fasadmateriäl, taktäckning m. m. Husen inventerades även interiört. Samtliga byggnader på respektive fastighet fotograferades. En del kompletterande miljöfotografier togs dessutom. Materialet sammanställdes sedan och ordnades socken- och byvis.

Området ligger norr om Hökhuvud kyrka och omfattar byarna Sandby, Borggårde och Hanunda i Hökhuvud socken, Ytternuttö och Övernuttö i Börstil, samt Annö i Valö socken.

Huvudnäringarna har varit åkerbruk, boskapsskötsel och skogshantering. Bergsbruk och malmbrytning har under vissa tider haft betydelse för traktens näringsliv. Man bröt järn- och kopparmalm.

Olandsån flyter som en kraftig pulsåder genom området, och i dess dalgång finns en betydande del av den uppodlade åker- och slättmarken, huvudsakligen kalkhaltig lerjord.

Skogen utgörs av blandad löv- och barrskog. Lövskogen representeras av ett stort antal lövträd: björk, ask, asp, lind, ek och hassel.

Södra delen av området, byarna Sandby och Borggårde, utmärks av stora gårdar. Landskapets slättkaraktär har här möjliggjort en rationell arrondering av brukningsenheterna. Längre norrut minskar åkerarealen, medan tillgången på naturliga beten ökar.

Bild 3. I ett par av de undersökta byarna får »bygatan» en inramning av hamlade träd. Annö by i Valö socken från nordost.

Det som kanske mest präglar området är dess rikt förgrenade vägsystem. Vägarna slingrar sig charmfullt genom landskapet, följer åssträckningar och löper följsamt runt tegar och stenbundna partier av terrängen. Ett vittnesmål om vägsystemets aktningvärdas ålder är förekomsten av runstenar i anslutning till vägarna. En vackert ornerad och välbevarad runsten finns i Sandby, vid en plats som lokalt kallas »Skri-varberget».

En annan runristning påträffar man i Hanunda, »Hanundastenen», belägen i byns södra del, på en åskam där man fortfarande ser resterna av den gamla vägen.

Det vittförgrenade vägsystemet binder ihop bebyggelsen. Byarnas husklungor utgör på sina ställen verkligen fina och kompakta miljöer.

Den huvudsakliga delen av bebyggelsen daterar sig till 1800-talets mitt och framåt. Det finns dock inslag av äldre byggnader, främst bodar och magasinsbyggnader, från 1700-talet.

Laga skifte gick fram genom trakten under 1840- och -50-talen, vilket i många fall medförde att gårdar nyuppfördes. Såväl dessa, som de

Bild 4. En samlad och »tät» bymiljö finner man i Övernuttö by i Börstil socken. Foto L. Gezelius 1975.

gamla gårdarna, som fick stå kvar, har under 1900-talet genomgått ombyggnation.

Vårt undersökningsområde har saknat någon större torpbebyggelse, ett faktum, som får tillskrivas traktens brist på herrgårdar.

En mängd backstugor och »ensittarställen» har rivits, medan en del har byggts om under loppet av 1900-talet.

Området uppvisar ett antal f. d. soldat- och båtmanstorp, vilka utgör reminiscenser av ett tidigare försvarssystem.

Generellt kan sägas om bebyggelsen att den överlag har undergått genomgripande renoveringar, såväl exteriört, som interiört. I en del fall har detta på ett olyckligt sätt förstört byggnadens individualitet.

Miljöerna i byarna liknar varandra. Byggnaderna ligger nära varandra, och grupperar sig i anslutning till bygatan, som i ett par av byarna, Annö och Hanunda, flankeras av hamlade träd.

Sandby och Borggårde avviker dock från ovan nämnda. Dessa byar domineras av Sandby och Borggårde gårdar, och man finner inte den

Bild 5. Timrad bod från 1700-talet, Övernuttö by, Börstil socken. Liknande bodar finns på ytterligare några ställen i trakten.

trånga, täta miljö, som finns i t. ex. Ytternuttö. Bägge dessa gårdar har tidigare en tid ägts av Gimo-Österbybruk AB.

Den bäst bevarade miljön finns i Övernuttö by. Byn är, med sina fem gårdar, underbart vackert belägen vid Olandsån och utgör med sin husklunga, sina åkrar, betesmarker och ängar en vacker syntes av natur- och kulturlandskap. Vägen kommer över bron, slingrar mellan husen och gör en sista krök runt »lokalen», f. d. IOGT-lokal och missionshus, innan den lämnar byn och löper vidare in i skogen. Av byns fem gårdar är två stycken utskiftade. Övernuttö skiftades under 1840-talet.

Av de enskilda gårdsmiljöerna nämner vi fastigheten 2: 3, belägen i omedelbar anslutning till Olandsån. Gården bär spår av en äldre gårdsform och innehåller bl. a. en bod i överkragningsteknik, som är märkt 1747.

I Övernuttö finns en f. d. IOGT-lokal, allmänt kallad »lokalen». Byggnaden är uppförd 1902, och den är med sitt vackra läge och sin enkla utformning ett miljöskapande element i bybilden. Den är tillika ett monument över dåtidens strävan till mänsklig gemenskap.

Bild 6. Renovering av äldre hus är nödvändig för att anpassa dem till moderna bekvämlighetskrav. Upprustningen kan dock göras på olika sätt. Vid renoveringen är det viktigt att byggnadens ursprungliga fasad bibehålls. Hånsyn måste tagas till bl. a. fasadmateriäl, färg- och fönstersättning. Ny fönsterstorlek t. ex. bidrar till att fasaden »sprängs sönder».

Logen Riddarborgen grundades 1895, av Johan Andersson i Övernutto. Senare under 1900-talet delades »lokalen» mellan Riddarborgen och missionsföreningen.

Verksamheten var livlig under 1920–30-talen. Människor kom från de omgivande byarna: Ytternutto, Hanunda och Annö.

»Vi gick då se, och vi hade så trevligt på vägen också.»

Nu står »lokalen» tom sedan många år.

Idag har ingen gård i byn kvar sin ursprungliga funktion som jordbruk, men all mark brukas fortfarande. Den är antingen fränsåld eller utarrenderad. Två av gårdarna används som fritidsbostäder.

Sedan slutet av 1950-talet har näringslivet i området genomgått en förvandling. Här liksom i andra bygder med likartad näringsstruktur, koncentreras jorden till färre och större brukningsenheter, medan de mindre gårdarna läggs ned.

Ett allt större antal av ortsbefolkningen söker sin utkomst utanför hemorten och utanför den traditionella yrkessektorn, jord- och skogsbruket.

En följd härav blir att allt fler gamla gårdar lämnas, att förfalla, eller förvandlas till fritidsbostäder, med en utnyttjandegrad som är begränsad till vissa tider av året.

Det är ytterst viktigt för en bygds framtida utseende, att de renoverings- och ombyggnadsarbeten av den äldre bebyggelsen, som sker för fritidssyften t. ex., görs på ett försiktigt och omsorgsfullt sätt, med den

Bild 7. Bostadshus i Borggårde, Hökhuvud socken. Byggnaden tjänade tidigare som arbetarbostad åt Borggårde gård.

största hänsyn tagen till den totala existerande miljön. Om den relativt homogena karaktär, som präglar området, som vi inventerat, skall kunna bibehållas krävs ett samspel mellan befolkning, näringsliv och bebyggelse.

Litteratur

G. von Friesen, *Vår Hökhuvudresa*, Östhammar 1948.

N. E. Hammarstedt, Allmogens byggnadssätt, boningsinredning och dräkt, *Uppland, Skildring af Land och Folk*, 2, Stockholm 1908.

S. Lannergård, *Hökhuvud, Bygd och människor, Hökhuvuds hembygds gård*, Gimo 1956.

N. Lithberg, Uppländska bondehem och uppländsk bondekonst, *Svenska turistföreningens årsbok* 1915.

M. Sjöbeck, *Uppland*, 1948.

N. Ålenius, *Bondehem och bondekonst i Uppland*, Uppsala 1935.

N. Ålenius, Uppländsk knuttimring, *Uppländsk bygd*, Stockholm 1940.

Foton Göran Hedlund